

Herczeg Ferenc: *Bizánc* – mire gondolt a költő? És a közönség...?

A *Bizánc* keletkezés- és fogadtatástörténete

„A *Bizánc* (1904) kitűnő történeti tragédia Konstantinápoly utolsó óráit éli, a város falain kívül Mohamed szultán ostromló hada, belül az elbukásába gyáván belenyugvó görög nép; csak Konstantin császár védi még a várost genovai zsoldosaival, de hősi halála nem akadályozhatja meg a törökök diadalát. – A cselekmény egy helyen és egy napon történik: a város bevételének napján. A haldokló birodalom az erkölcs romhalmazán vergődik, az elaljasodott bizánciak alakjai megrázó erővel bontakoznak ki a tragédiából, minden jelenet fölött ott lebeg egy pusztulásra érdemes nép végzete. Hőse, az utolsó görög császár, hiába küzd nemzetéért: az elkorcsosult fajon nem segíthet többé semmi önfeláldozás. A császárt gaz környezet veszi körül, hitvány hazaárulók raja nyüzsgő udvarában: a féleszű nagyherceg, a szemérmetlenül érzéki nagyhercegnő, az alávaló főpap, a megvesztegetett tisztviselő, a félénk katona, a méregkeverő udvarhölgy, az alattomos élősd, az arcátlan demagóg. Még Iréne császárné is elárulja férjét. Konstantin tragikuma nagy, az emberekben való szörnyű csalódása villámcsapásként sújt lelkébe. Csak egy fiatal leány marad mellette haláláig, s a genovai zsoldosvezér az egyetlen férfi a velejég romlott környezetben. A drámaíró költői módon szólaltatta meg személyeit, a kompozícióban és jellemrajzban egyaránt kiváló alkotott, jelenetei a lélekbe markolnak. Nagy erkölcsi tanulság hangzik ki tragédiájából. Hőseiben a pusztuló nemzetek elkorcsosult sarjadékai örök emberi tanulságokkal jelennek meg: »Minden nemzet akkor hal meg, ha megásta a maga sírját.«¹

Herczeg Ferenc egészen a közelmúltig a magyar irodalom és sajtó-, illetve politikatörténet egyik elfeledett alakja volt. A II. világháború után kegyvesztett lett, nevére kimondták a szilenciumot, s miután irodalmi munkássága az alap-, illetve a középfokú irodalmi tananyagban sem képezte részét, neve, irodalmi, legfőképp politikai–publicisztikai tevékenysége teljesen kikopott a köztudatból. Majd csak a nyolcvanas években bukkant fel a feledés homályából történelmi regényeinek, illetve emlékezéseinek újbóli megjelenése alkalmából. Az államszocialista torzítások és osztályharcos klisék nélküli Herczeg-kép megjelenése is meglehetősen sokat váratott magára. Pedig hosszú és gazdag irodalmi, illetve publicisztikai tevékenységével több mint fél századon át jelentős véleményformálója volt a dualizmus kori és a két világháború közötti magyar társadalomnak. Csak Jókaihoz és Mikszáthoz hasonlítható sikere nevét irodalmi védjeggyé tette,

GAZDAG LÁSZLÓ (1974) történetész.

1 Pintér Jenő: *Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. VIII/I. kötet. A magyar irodalom a XX. század első harmadában.* Budapest, 1941, Franklin-Társulat, 397.

s miután Tisza István oldalán egyre aktívabban kapcsolódott be a politikai életbe, majd 1911-től a *Magyar Figyelő* megindításával a politikai publicisztikába is, irodalmi tevékenységének értékelése (is) egyre inkább összefonódott a Tiszapárti közszereplő megítélésével. A két világháború közötti Magyarországon Herczeg szimbólummá vált, a Tisza-féle konzervatív-liberális örökség megtestesítőjévé, aki már a századelő politikai harcaiban felvette a küzdelmet a polgári radikalizmussal, a forradalom felforgató erőivel. Történelmi regényeiben, darabjaiban, politikai publicisztikájában vállalt történelemszemlélete, a nemzeti egységre való buzdítása sajátos aktualitást kapott Trianon fényében, s a századelőn keletkezett művei is a tragédia elhárításának szándékával megírt váteszi figyelmeztetésként váltak újra aktuálissá. Herczeg a nemzeti egység, majd a revíziós mozgalom apostolává vált. A korszak egyik legolvasottabb írójának és az egyik legtöbbet játszott színpadi szerzőjének neve összefonódott a keresztény-konzervatív nemzeti értékek melletti kiállással, és a kor legszélesebb társadalmi támogatottságát élvező revíziós mozgalommal, illetve annak csúciszervével, a Magyar Revíziós Ligával.² Nem érdektelen tehát, hogy bemutassuk az írónak a kortársak által is legtöbbször tartott sikerdarabját, a *Bizánc* című drámát és keletkezési körülményeit. Ennek egyrészt örvendetes aktualitást ad, hogy a szerző művéből 2014-ben sikerrel játszott opera született,³ az Új Színház pedig telt házzal játssza – a *Kék róka*, az *Élet kapuja* mellett – az eredeti darabot.⁴ Másrészt sajnos 2020-ban, amikor a szerző neve az új NAT-tal összefüggésben felmerült, egészen elképesztő, a kommunista irodalomtörténetírásunk legszebb hagyományait idéző cikkek születtek az íróval kapcsolatban. Pedig ekkorra a történetírás a korszakról egy elfogulatlan objektív képet alakított ki, s az irodalomtörténetünk is a nyolcvanas évektől többé-kevésbé kiegyensúlyozott Herczeg-értékelést jelenített meg. Az író születésének 150. évfordulójára rendezett szakmai konferenciák alkalmából született történelmi, irodalomtörténelmi tanulmányok végre objektív elemzését adták irodalmi, politikai, sajtótörténelmi jelentőségének.⁵ A lehetséges ok nem az irodalomesztétika és történelem berkeiben keresendő, hanem a korszak s kiemelt szereplőinek továbbra is antagonisztikus megítélésében.

A *Bizánc* című Herczeg-drámát 1904. április 22-én játszották először a Nemzeti Színházban. Már rég véget ért a Tisza Kálmán-féle nyugalmi periódus ideje, az Eötvös-Deák-féle „politikai nemzet”-koncepció épületén, a magyar liberális

2 Bővebben Gazdag László: *Herczeg Ferenc a politikai publicista*. PhD értekezés. Pécs, 2013, PTE.

3 <https://www.operaportal.hu/operaelet/itthon/item/40636-bizanc-vegnapjai> (Letöltés: 2021. 01. 05.)

4 <https://ujszinhaz.hu/repertoar/> (Letöltés: 2021. 01. 05.)

5 Gazdag László és P. Müller Péter (szerk.): *„Fenn és lenn”. Tanulmányok Herczeg Ferenc születésének 150. évfordulójára*. Pécs, 2014, Kronosz – Magyar Történelmi Társulat; Mák Ferenc (szerk.): *Egy patricius a títok kapujában. Tanulmányok és dokumentumok Herczeg Ferenc születése 150. évfordulójának tiszteletére*. Zenta, 2014, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet; pár évvel később jelent meg Földesdy Gabriella: *Herczeg Ferenc-kalauz*. Budapest, 2016, Kairosz.

nacionalizmus egyeduralmán egyre durvább repedések keletkeztek. Új erővel lángoltak fel a függetlenségi és a nemzetiségi törekvések, miközben a liberális gazdaságpolitika, az urbanizáció, a beköszöntő új század társadalmi-politikai kihívásai új, megoldandó kérdések özönét vetették fel. Az általános titkos választójog, az újkonzervatív és a polgári radikális, progresszív mozgalmak megjelenése, a munkáskérdés és a szociáldemokrácia megítélésével csak a legfontosabbakat soroljuk. Nem véletlen, hogy Gyurgyák János a századelőt a kitérés előtt álló vulkánhoz hasonlította kiváló eszmetörténeti tanulmányában.⁶ A századforduló „széllcsendje” is kérészéletűnek bizonyult, 1903-ban tekintettel a balkáni helyzetre a kormány az uralkodó kérésének megfelelően az újonclétszám emelésére tett javaslatot, az ellenzék erre egyre durvább obstrukcióval válaszolt. A 67-es alapon álló Tisza István vette kézbe a kormányrudat, s a házzsabályok módosításával akarta letörni a 48-as obstrukciót, azonban 1904 végén a „zseb-kendőszavazásként” elhíresült parlamenti puccsa visszájára sült el, s az 1905-ös parlamenti választásokon megbukott a kormánypárt. A király azonban nem a nyertes Tisza-ellenes koalíciót bízta meg kormányalakítással, hanem királyi testőrségének parancsnokát nevezte ki miniszterelnökké. Az országban csak az abszolutizmus idejéhez fogható királyellenes hangulat lett úrrá, a koalíció pedig nemzeti ellenállást hirdetett. Csak 1906 tavaszára sikerült megkötni azokat a kompromisszumokat s titkos alkukat, amelyek aztán teljesen gúzsba kötötték a koalíció tevékenységét, s az az eredeti, hangzatos nemzeti céljaiból semmit sem tudott megvalósítani (önálló vámterület, jegybank, magyar vezényleti nyelv stb.), így korábbi népszerűsége is rohamosan csökkenni kezdett.⁷

Tisza István harca az obstrukcióval a kortársak széles tömegeit megmozgató, óriási politikai viharokat kavaráó eseménye nem elhanyagolható mozzanat Herceg Bizáncának keletkezéstörténetében és első pár évadának befogadástörténetében. Mivel a magyarországi politikai élet centruma az országgyűlés volt, a törvényhozás munkáját lehetetlenné tévő ellenzéki magatartást Tisza politikai vakságnak, ezért elfogadhatatlannak tartotta.⁸ A véderővita kapcsán kitért obstrukciót, amely ellehetetlenítette a modern hadseregreform megvalósítását, végzetes, öngyilkos politikának ítélte. Már 1889-ben(!), a véderővita alkalmával megfogalmazta a később váteszinek bizonyuló gondolatait: „folytonosan kísért bennünket egy nagy európai háború veszélye [...] Nekünk készen kell

6 Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok*. Budapest, 2007, Osiris Kiadó, 118–134.

7 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2010, Osiris Kiadó, 70–72.

8 Az obstrukciós vita háttérében az a tény húzódik meg, hogy a kortársak a parlamentet mintegy a Habsburgok elleni harc eszközünek tekintették. S míg a kormányzati hatalom kezdetől a beszédidő csökkentésére törekedett, ezzel szemben az ellenzék igyekezett a beszédidő bárminemű korlátozását elkerülni. A klotúr (a felszólalási idő korlátozása és megvonása) alkalmazása már 1873-ban felvetődött, de végleges jelleggel csak 1913-ban vezették be. A beszédidő szabályozásának magyarországi gyakorlata – szigorodása ellenére – a korszak egészében kimondottan liberálisnak tekinthető. Kozári Mónika: *A dualista rendszer (1867–1918)*. Budapest, 2005, Pannonica Kiadó, 94, 100–103.

lennünk, és pedig a békében kell felkészülnünk a háborúra. S ha ez a háború kiüt, az [...] igen könnyen fejlődhet élet-halál harccá a magyar nemzetre nézve.”⁹ Herczeg visszaemlékezéseiben az obstrukció megjelenését szintén a magyar közélet mélypontjaként ábrázolta, mellyel „elvadult hang kapott lábra a politikában”. A nemzeti tragédia egyik legfőbb okát látta benne: „A 16. paragrafussal vonult be a magyar törvényhozásba az obstrukció – amely aztán rövid szünetekkel – tizenhat esztendeig szívta a nemzet véréit. Meggyőződésem, hogy ez a tizenhat év ásta meg Magyarország sírját.” Herczeg ugyancsak az ellenzék vak-ságaként kárhóztatja a véderőjavaslatok ellenében megfogalmazott érvelésüket, miszerint azok csak a dinasztia és Ausztria érdekeit szolgálják. „Hogy jöhét idő, mikor Magyarország integritása attól függ, hogy a dinasztia és Ausztria milyen katonai erővel tud föllépni, azt senki sem hitte.” De – mint írta – Tisza már 1896-ban felismerte, „hogy az obstrukció olyan nemzeti veszedelem, amelyet minden áron, szükség esetén vér árán is le kell törni”. Az író elragadja az emlékezés örvénye és a heroizmus, a pátosz eszközeit felhasználva örökíti meg az obstrukció leverését, Tiszát a vallási rajongók fanatizmusával felruházva: „Gyönyörű és rettenetes látvány volt a magányos férfi, amint szembeszáll a nemzet véréit szívó szörnyeteggel. Mitológiai hasonlatok jutottak az ember eszébe: Thézeusz és a Minotaurusz! – Az obstrukciót ő egymaga törte le.” Úgy vélte, ha egy felkészültebb hadseregére köszönt 1914, az „bizonyára fokozta volna az antant hatalmak békeszeretét.” De keserűen állapítja meg: „A véget nem érő parlamenti botrányok lejáratták a Monarchia tekintélyét, és egy önmagával tehetetlen, oszladozó államszervezet képét vetítették bele a világ köztudatába.”¹⁰ De tegyük hozzá, ezzel az értékelésével nem volt egyedül, a liberális politikus, történész Gratz Gusztáv is hasonlóan értékeli a dualizmus e korszakát: „E tizenhat év alatt Magyarország elmulasztotta véderejének fejlesztését, hozzájárult a monarchia tekintélyének lerombolásához, elhanyagolta a nemzetiségi kérdést, összekuszálta a politikai szenvedélyek hatása alatt a horvát kérdést, és észre sem vette azokat a lehetőségeket, amelyek 1907–1908-ban a monarchia európai pozíciójának megvédésére talán még alkalmasak lettek volna.”¹¹

Herczeg obstrukcióval kapcsolatos véleménye egyáltalán nem önéletírásának utólagos bölcsessége. S korabeli kapcsolata sem pusztán a művészlélek egyszeri rácsodálkozása a politika durva világára. Botos Máté Herczeg drámáját történeti forrásként elemző alapos munkájában – valószínűleg az író politikai

9 Ifj. Bertényi Iván: A századelő politikai irányzatai és Tisza István. In Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Budapest, 2009, Osiris Kiadó, 63–65, idézetet lásd a 64. oldalon.

10 *Herczeg Ferenc emlékezései. A Várhegy. A gótikus ház*. A bevezetőt írta és a szöveget gondozta: Németh G. Béla. Budapest, 1985, Szépirodalmi Könyvkiadó, 304–305, 357, 477. Herczeg Tiszaképének a két világháború között is meghatározó panele marad az obstrukció elleni harc. Gazdag László: Herczeg Ferenc és a két világháború közti Magyarország Tisza-képe. *Valóság*, 2010, 53. évf., 5. sz., 58–72.

11 Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918, I–II*. Budapest, 1934, Magyar Szemle Társaság, II. kötet, 257–258.

tevékenységét és terjedelmes politikai publicisztikáját nem ismerve – írja: „Jól lehet Herczeg egyéb műveiben sincs utalás arra, hogy ezt a drámát a korabeli magyar viszonyok áthallásos leírására használta volna, mégis ez az allegorikus értelmezési lehetőség teszi a korabeli néző számára egyértelművé, hogy a darab célja az 1900-as évek Magyarországnak bírálata.” Kijelentéséhez csatolt lábjegyzetében ezt annyival árnyalja, hogy önéletrajzi írásai alátámasztják érvelését.¹² Úgy véli, az író az 1901-es országgyűlési választásokon való vereségének hatására kezdte írni a drámát, s vereségét a Tisza által alapított *Az Újság* szerkesztőségi tagsága kompenzálhatta. S itt Tisza „legbizalmasabb munkatársaként” szerzett pesszimista politikai benyomásai érhetők tetten a drámai alkotásban.¹³ Nos, Botos következtetésével – „a darab célja az 1900-as évek Magyarországnak bírálata” – s a dráma mondanivalójának elemzésével alapvetően egyetértve mégis azt kell mondanunk: ez messzemenően nem így van. Ami az önéletrajzról illeti, Herczeg úgy vall erről, hogy bár tagja volt a Szabadelvű Pártnak, de „lelki közösséget” nem érzett vele. Mint írja, „az újságíró rosszmájú semlegességével” tekintett a politikára. De az 1903-as országgyűlési ciklusban már Tisza hívének vallja magát. Elutasította azt a feltételezést, hogy barátságuk sodorta volna bele a politikába, úgy véli: „politikai meggyőződésem tett engem Tisza hívévé”. Őbenne látta azt az államférfit, politikai erőt, aki felismeri a nemzetet fenyegető veszélyeket, és képes is megbirkózni velük. Arra, hogy ez nem utólagos bölcsesség, épp emlékezéseiben hívja bizonyosságul korabeli cikkeit, illetve a *Bizánc* és az *Árva László király* című drámáit. Változatlanul őrzött politikai hitvallásának emlékezéseiben történő pregnáns megfogalmazása teszi egyértelművé, hogy Tisza miért is támaszkodhatott rá, és teszi világossá útját a *Magyar Figyelő* szerkesztőségéig. „Amióta politikailag gondolkoztam, a 67-es kiegyezés híve voltam, mert meg voltam arról győződve, hogy a kiegyezés a legnagyobb szerencse, mely a nemzetet Mohács óta érte. A kiegyezés egy nagyhatalom és szövetségeseinek védelme alá helyezte a magyar nemzeti törekvéseket. Ez volt a maximuma annak, amit a magyarság egyáltalában remélhetett.”¹⁴ S elég egyértelműen vall pár oldallal arrébb a mű eredeti koncepciójáról is. „Talán felesleges elmondanom, mi indított éppen akkor arra, hogy megírjam Bizánc című szomorújátékomat. Az első vázlat szerint Mohács előtt lett volna a címe, a színmű II. Lajos korának önmagával tehetetlen, önmagát marcangoló magyar társadalmát mutatta volna be. Egy halálra ítélt nép klinikai kórképét. Írás közben azonban olyan ijesztő keserűség ömlött ki a tintatartómból, hogy jobbnak láttam szomorújátékomat egy képzeletbeli Bizáncba áthelyezni.”¹⁵

12 Botos Máté: Herczeg Ferenc: „Bizánc” című drámája mint történeti forrás? In Barta Róbert–Csiszár Imre (szerk.): *Volt egyszer egy Monarchia. Város és vidék.* Hajdúnánás, 2019, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete–Hajdúnánás Önkormányzata, 106.

13 Uo. 102–104.

14 *Herczeg Ferenc emlékezései*, i. m. 391–392.

15 *Herczeg Ferenc emlékezései*, i. m. 427. Kiemelés G. L.

De térjünk vissza a „boldog békeidőkbe”. Herczeg Ferenc az *Új Idők* 1894-es indulásától annak főszerkesztője. A középosztálybeli magyar családot megszólító képes irodalmi és társadalmi hetilap népszerűsége jóval felülmúlta kora többi irodalmi vagy politikai folyóiratának népszerűségét és példányszámát.¹⁶ Az író megteremtett egy nagy sikerű fiktív nőalakot, Horkayné, akinek hétről hétre a bőrébe bújt, és csípős humorral karikírozta a társadalmi élet jelenségeit. Az író – a humoros figura kínálta lehetőséggel élve, megszabadulva a „pártfegyelem” kötöttségeitől – kemény kritikában részesítette kora parlamentáris politikáját és politikai tabujait.¹⁷ Az „újságíró rosszmájúságával figyelő” író – természetesen elsősorban a koalíciós politika kárára – az egész politikai elitre is vonatkoztatva kérdőjelezi meg a politikai csatározások hitelességét: „A politikánk pedig minden, csak nem politika, mert a vásári veszekedés, amely közjogi jelszavak és cafrangok, értéktelen üvegkalárisok és rézkarikák körül folyik, nem érdemli meg a politika nevet. Az egész mondvacsinált izgalom és láрма csak arra való, hogy fehérbőrű kereskedelmi ügynökök becsaphassák vele a fekete-bőrű választókat.”¹⁸ Herczeg ezen ítélete később is végigkíséri publicisztikáját, és azon következtetése is, hogy a hazaszeretet nem tekinthető „polgári kenyérkeresetnek”, a fiataloknak az „élet műhelyébe” való kerülését szorgalmazza, azt, hogy méretessék meg magukat polgári pályákon, és így váljanak a társadalom értékes tagjaivá.¹⁹ Az obstrukció kapcsán karikírozza például Andrassy Gyula véleményét.²⁰ A politikában megjelenő eldurvuló hang miatt tréfás enyél-gés közben Horkayné az épp aktuális udvarlójával a „morbus politicus” betegségének megjelenéséről értekezik: „Ez a központi idegrendszer degenerálása, amely inficiálás útján terjed. A beteg elveszti ép erkölcsi érzékét, látóköre megszűkül, ítélőképessége pedig végleg megzavarodik.”²¹ Kijelenti, hogy kalandorok dominálnak a politikában, és lejárattják a parlament tekintélyét. Ez a vélemény Herczeg írásaiban majd Trianon után kap igencsak tragikus színezetet, az összeomlás egyik fő okaként, de publicisztikájában már ekkor is kiemelkedő helyet foglal el.

„A szuverén nemzeti állam nemzeti hadsereggel, jelvénnel, külső képvisellettal és udvartartással egyetemben a nemzet elévülhetetlen joga. A jogát pedig akkor gyakorolhatja a nemzet, ha ereje van hozzá. Nem akaraterőről beszélek, hanem fizikai erőről” – jelenti ki Horkayné nagyon is reálpolitikus módjára,

16 Gazdag László: Herczeg, a befutott író mint politikai publicista Tisza István oldalán. *Múltunk*, 57 (2012), 4, 197–200.

17 Uo. 200–207.

18 Herczeg Ferenc: Antipolitikus ligáról. In Herczeg Ferenc: *Ellesett párbeszéddek*. Budapest, 1941, Singer és Wolfner, 173–177. (*Új Idők*, 1909, II. kötet, 398–399)

19 Uo.

20 Herczeg Ferenc: Gyakorlati és elméleti obstrukció. In Herczeg Ferenc: *Ellesett párbeszéddek*, i. m. 189–190. (*Új Idők*, 1911, II. kötet, 304–305.)

21 Herczeg Ferenc: A morbus politicus-ról. In Herczeg Ferenc: *Ellesett párbeszéddek*, i. m. 117–120. (*Új Idők*, 1903, II. kötet, 33–34.)

miután a hadseregreform kapcsán a magyar vezényleti nyelvvel kapcsolatban bekövetkezett a koalíció politikájának csődje. – „A szabadelvű párt létjogosultsága éppen abban rejlett, hogy arra, amit nem tudott megcsinálni, azt mondta, hogy nem akarja megcsinálni. Így valahogyan fenntartotta a szuverén törvényhozás fikcióját. Mert hogy a magyar törvényhozás szuverenitása fikció, arról talán maga is hallott már?”²² Ez a „szende” kis kérdés pedig igazán a dualizmus és benne a magyar parlamentarizmus elevenébe vág. Egyébként rámutat arra is, hogy Herczeg jól látta a Monarchián belüli valós reálpolitikát, látta, mekkora a magyar parlamentarizmus és szuverenitás mozgásteret, s ez megkérdőjelezi az íróról kialakított elmarasztaló sztereotípiát, a „konzervatív illuzionizmust”. Egyben megmagyarázza azt is, hogy ezt a politikai realitást és az üres frázisok és az obstrukciós politika szintjén opponáló függetlenségi politikát miért ítélte el olyan mélyen az író, érezve a közjogi harcok és politizálás zsákutcáját. De az ő következtetése, mint ahogy politikai példaképéé, Tiszáé is az, hogy a fennálló politikai keret végső soron a magyarság érdekei szerint való. Sőt a kiegészítés rendszere, a Monarchia céljainak szolgálata eszköz gyanánt alkalmazható a magyarság megerősödése érdekében, és egyben garanciája is Nagy Magyarország pusztá létének.²³

Németh G. Béla úgy gondolja, hogy az „úri középosztályt” megjelenítő, azt szeretve bíráló, a közönségigényt kiszolgáló Herczeg műveinek a dualizmus elitjét „belülről néző vonása” magyarázza, miért vonták egyre közelebb magukhoz a kor közéleti politikai aktorai. Az író műveiben tükröződő történeti társadalmi szemlélettel magyarázza azt is, hogy Tisza Istvánban és Herczegben a kölcsönös rokonságtudat és az egyre szorosabb politikai együttműködés igénye különösen a *Pogányok* és a *Bizánc* megírása után erősödött meg.²⁴ Így nem véletlen, hogy az *Új Idők* szerkesztője és történelmi műveiben a pártoskodást, a széthúzást elítélő, a nemzeti egységet követelő és a magyarságot veszélyeztetve érző, hasonló politikai beállítottságú író neve ott szerepel majd a Tisza által szervezett kormánypárti orgánum, *Az Újság* fõmunkatársainak sorában. Az 1903 végén megjelenõ lap az egyre szélesedõ sajtópolémiaiban, a Szabadelvű Párt és mindenekelõtt a Tisza István körül csoportosuló tagjainak politikai állásfoglalását, a 67-es politikát és a nemzeti liberális konszenzus konzervatívabb színezetû értelmezését a választójogi és a nemzetiségi kérdésekben volt hivatott képviselni, szemben a függetlenséggel és a polgári radikálisokkal. 1903. december 16-án jelent meg elsõ száma. A címdal az olvasót a *Rovás* fogadta, amely nyitányként meg is adta a hangot: „Az osztrák reakció és a magyar obstrukció egy húron pendül. Egyik a másikból meríti erejét és dühét.

22 Herczeg Ferenc: Horkayné a kaszinóban. *Új Idők*, 1905, I. kötet, 268.

23 Vö. Tókéczki László: *Tisza István eszméi, politikai arca*. Szentendre, 2000, Kairosz, 96–99. Vermes Gábor: Tisza István. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 116–118.

24 Németh G. Béla: Az „úri középosztály” történetének egy dokumentuma: Herczeg Ferenc emlékezései. In *Herczeg Ferenc emlékezései*, i. m. 27–28.

Sziámi ikrek [...] Akik ellenben a dualismus védelmét komolyan veszik, azok nem kímélhetik egyiket sem [...] ez idő szerint nem lehet egyéb feladatuk, mint hogy egyesült erővel agyonüssék legalább az egyiket [...], a melyikhez hamarabb hozzáférnek.”²⁵ Egy pillanatra sem teszi kétségessé, hogy a Tisza vezette politikai irányvonalat képviseli. Herczeg a címdoldalon megjelenő elbeszéléseivel öregbítette a lap hírnevét, és gerjesztette az eladási számok felfutását azzal, hogy nevét és ekkori novellatermése javát adta a laphoz. Bár visszaemlékezéseiben megjegyzi, hogy ádáz politikai harcok közepébe került szerepvállalásával, mégis direkt politikai cikkeket alig találunk az itt megjelenő írásai között.²⁶

A politikai mögöttes feltérképezése után érdemes egy pillantást vetni arra is, milyen művek előzik meg és követik a *Bizáncot* az életműben. Herczeg ontja magából a sikerműveket. 1901-ben az *Új Idők* első huszonhat számában közli a *Pogányok* című regényt, mely az olvasót a magyar régmúltba, a Vata-féle pogánylázadások idejébe kalauzolja, és az íróra jellemző kötelező kelet-nyugati szembenállás megfestésében a magyarság választását a nyugati értékrend, a kereszténységbe való betagozódottság mellett fogalmazza meg. Ebben az évben indul a színpadon diadalútjára az *Ocskay brigadéros*, a kezdetben vihart kavaró, éles irodalmi, politikai polémiaikat kiváltó műben már megjelennek a Herczegre oly jellemző, a nemzet egységének aláásásával és a nemzet elveszejtésével fenyegető toposzok: az árulás, széthúzás, pártütés. Mindamellett a Rákóczi-szabadságharcot megidézve sokakban a hazafias nemzeti érzéseket hívta elő, míg több függetlenségi politikus épp azt követelte, hogy vegyék le a játékrendről.²⁷ 1903-ban jelenik meg a *Kéz kezét mos* a mindent átható korrupcióról és a protekcióról, majd 1907-ben a *Husztí Husztí* fogalmaz meg metsző társadalomkritikát. S míg 1904-ben a pártviszályoktól terhes politikai légkörben fogant drámájában a züllött, intrikus Bizáncba²⁸ helyezi át a cselekmény helyszínét, addig az 1912-ben keletkezett komor végkicsengésű kisnovellájának ábrándokat kergető, a széthúzást, árulást megtestesítő hősei *Mohács felé* lovagolnak. S hogy teljes legyen a tabló, ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a magának nevet szerző publicista irodalmi sikerei megnyitották előtte a magyar századvég társadalmi érvényesülésének minden lehetőségét. 1894-től kisebb megszakításokkal országgyűlési képviselő, 1899-től az MTA levelező tagja, 1903-ban a Petőfi Társaság másodelnöke, majd az öreg Jókai halála után elnöke lesz. 1911-ben megválasztják az Akadémia rendes, majd 1914-ben tiszteleti tagjává.²⁹ Ez tehát

25 *Az Újság*, 1903 (1. évf. 1. sz.), december 16., 1.

26 *Herczeg Ferenc emlékezései*, i. m. 409.

27 Pintér Jenő i. m. 407.

28 „A tragédiában az egykorúak jelképes jövődölést láttak, úgy tűnt föl, mintha a szerző a bizánci birodalom bukásán keresztül a magyarság sorsát ábrázolná [...] A függetlenségi ellenzék élet-halál harcban állt a kormánypárttal, a magyarok egymást tépték, az ország ellenségei kárörvendően mosolyogtak. Kétségbeesés fogta el mindazok szívét, akik hinni akartak a haza jövőjében” – írja Pintér. Uo. 408.

29 Futó Jenő: *Herczeg Ferenc*. Budapest, 1927, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 3–4.

az a rendkívül komplex politikai–irodalmi–társadalmi környezet és életút, amely a közvetlen háttérét s egyben magyarázatát adja a *Bizánc* belső mozgatórugóinak.

Sokan sokféleképp megfogalmazták, hogy miről szól a dráma. Fitz Jenő Herczeg Ferenc műveinek, illetve publicisztikájának bibliográfiáját 1943-ig feldolgozó munkája 40 ismertetést sorol fel a műről, s ebből már akkor is kimaradtak az irodalomtörténeti összefoglalásoknak a *Bizánccal* kapcsolatos tanulmányai.³⁰ Irodalomtörténetünk egymásnak ellentmondó értékelésekkel és különböző terjedelemben azóta is behatóan foglalkozik az író munkásságával, olyan értékeléseket megfogalmazva, amelyek az adott korszakban jelentősen befolyásolták Herczeg Ferenc megítélését, s tükrözték a kor tudományos közvéleményét. Így legalább megduplázhatjuk a drámánkkal kapcsolatos tanulmányok számát. 2014. évi operaváltozatának sikerei pedig, s az, hogy 2018-tól színen van ismét a darab, lehetővé teszi, hogy aktuális, mai ismertetésekkel, a kortárs élő játékra reflektáló munkákkal találkozzunk.

Tanulmányom elején Herczeg kortársának, a neves irodalomtörténésznek, Pintér Jenőnek a rövid rezüméjét használtam felütésként, amely tömören összefoglalja a dráma cselekményét, s megadja erkölcsi tanulságát. Nem kívánva versenyre kelni jeles irodalomtörténészeink művészi megfogalmazású munkáival, Botos Máté 2019-ben megjelent, a fentiekben már citált tanulmányára támaszkodom. Botos kiválóan bemutatta a drámát, részletesen elemezve történeti hitelességét, eredeti szereposztását, szerkezetét. Remekül láttatja a kortársak számára is megdöbbentő üzenetét: „A dráma üzenete a korabeli magyar társadalom számára egyértelmű: az uralkodó hiába akar jót, a politikai elit azonban korrupt. Egy idegen zsoldos szükséges ahhoz, hogy ki lehessen mondani az elítélő véleményt a tömegek magatartásáról. Fontos gondolata az, hogy az a döntéshozó, akit a sokaság nem támogat, szükségszerűen elbukik, s így hiába övé az erkölcsi igazság, ellenállási kísérlete hasztalan.”³¹ Elemzi s bőséges idézetekkel mutatja be a darab által felvetett lényegi kérdéseket: a legitim vezető iránti hűséget, a korrupttá vált társadalmat, a hazaárulást, a nemzet gerinctelen lealacsonyodását, az elit alkalmatlanságát és felelősségét, a kormányzott népválódi természetének félreismerését, az ellenség motivációinak nem értését, a belső ellenség, a kollaboránsok természetrajzát, a külső megszabadítóban bízó, saját vezetőit eláruló elit, illetve a nép minden alapot nélkülöző várakozásainak kritikáját.³² Záró következtetése: „A *Bizánc* című dráma a korabeli magyar társadalom súlyos kritikája. A darab egyik értelmezési lehetősége a megváltozó társadalom elfordulása azoktól az eszményektől, amelyekre a jó kormányzás épülhet. A másik, kevésbé elvont jóslata a birodalmi-hungarus

30 Fitz József: Könyvészet. In: *Herczeg Ferenc 80 év*. Szerk. Kornis Gyula. Budapest, 1943, Új Idők Irodalmi Intézet, 253–367.

31 Botos i. m. 106.

32 Uo. 107–117.

identitással már semmiféle közösséget nem érző nemzetiségi eszme, amint szétveti a birodalmat.³³ A jó uralkodót a környezete nem érdemli meg; a hivatalnokelit egy része nem érti meg a társadalom elvárásait, illetve azonosul a közgondolkodással az állam érdekei ellenében. A saját magát megmenteni nem képes hatalmi elit kollaboránssá, erkölcsi önfeladását követően azonban elkerülhetetlenül önmaga hóhérévává válik. Az erényes uralkodó (ide az ősbemutató idején természetszerűleg érthető Tisza István vagy a későbbiekben akár IV. Károly)³⁴ magával rántja a bosszú népét. A nemzeti romlás legsúlyosabb mondata minden kétséget kizáróan az, amikor Giustiniani azt mondja katonáinak: »Minden nemzet akkor hal meg, ha megásta a maga sírját.«³⁵

Herczeg – akinek politikai publicisztikáját és történelmi témák felé forduló írásművészetét áttekintve úgy érezzük, talán a „nemzeti egység írója” lehetne a legtalálóbb jelzője – e századeleji remekművében intő jelet és felhívást intéz korához, hogy rádöbentse a nemzeti egység megvalósításának égető szükségességére. S láthatjuk, nem kímélte korának egyetlen társadalmi csoportját sem, kíméletlenül feltárta az égető problémákat, ugyanakkor azzal a szerencsés ötlettel, hogy a színdarab címét, cselekményét Konstantinápolyba helyezte, művének mondanivalóját egyetemes érvényűvé tágította. Ez teszi lehetővé, hogy ma is aktuális legyen, vagy akár megdöbentsen üzenete. De a dráma recepciótörténetében elmélyedve megállapíthatjuk, hogy ez csak a dráma keletkezése idejének – eléggé letaglózó – láttelepe s a következő bő évtized értelmezési kerete. A politikai szerepet is vállaló Herczeg a mű születésekor is a dualista Magyarországot alapvetően meghatározó törésvonalon állt: a 48–67-es frontvonalon, Tisza oldalán. De politikai publicista-„karrierje” majd csak ezután kezdődik el, s egyre markánsabbá válik egy másik, idővel súlyosabbá váló törésvonal, a polgári radikálisok és a konzervatív-liberális Tisza (Herczeg) antagonisztikus szembenállása.

Az 1911-ben induló *Magyar Figyelő* szerkesztőbizottságának elnöki tisztét maga Tisza István vállalta el, a szerkesztő pedig Herczeg Ferenc volt. Visszaemlékezéseiben az összeomlásban igazolva látta publicisztikai ellenfeleinek kártékonyosságát. Úgy emlékezik: az új politikai fórum „körülményektől diktált programja, hogy támadó hadjáratot indítson a politikai radikalizmus, a világpolgári gondolkodás, a történelmi materializmus, az amorális irodalom, a művészeti dekadencia és főleg az ellen a nyegle szellem ellen, amely túltáplált

33 Herczegnek még csak ezután kezdődött a politikai-publicisztikai működése, amelynek során német asszimilánsként a legkövetkezetesebb képviselője az egy politikai nemzetnek, sőt a Magyar Revíziós Liga elnökeként az integrális revízió elkötelezettje a Szent István-i állam-eszme jegyében. Ezért úgy gondolom, ekkor írt drámája nem a soknemzetiségű Magyarország centrifugális nemzetiségi törekvések okozta bukásának allegóriája.

34 Ezt a felvetést az író emlékezéseinek 3. kötete megkérdőjelezi. *Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy.* Németh G. Béla előszavával. A szöveget gondozta: Győri János. Budapest, 1993, Szépirodalmi Könyvkiadó, 57–59.

35 Botos i. m. 118.

grófokat és zsidó milliomos csemetéket arra izgatott, hogy kacérkodjanak egy általános felfordulás gondolatával". Önéletírásában a „nemzetellenes ideológia” elleni küzdelem válik a *Magyar Figyelő* fő feladatává. Emlékezései megjelenésekor uralkodó erős forradalomellenes kritika hangján mondja: „a Magyar Figyelőt mi a készülő forradalom ellen alapítottuk”. Meg is nevezte a fő ellenséget: a *Huszadik Századot* és a körülötte csoportosuló polgári radikálisokat. Bennük nem „az újító vágyat” elítélve, hanem azt a „leplezetlen gyűlöletet és megvetés[-t], amely mindennek szólt, ami magyar volt”. Radikalizmusukat nem a társadalom reformvágyának megnyilvánulási formájaként értékeli, hanem külső behatásként. Megbotránkozva emlékezett vissza Seton-Watson és Masaryk ünneplésére a progresszív oldalon, a szláv és román nemzeti törekvések tüntető megértésére, miközben e csoportosulás a magyarság „minden életmegnyilvánulásában [...] otromba sovinizmust” látott.³⁶ Az induló lap első számának első cikke a szerző *Jelszavak* című írása, melyben kísérletet tesz a kialakult politikai helyzet elemzésére, és indokolja az új politikai fórum szükségességét. Magyarországon két egymással diametrálisan ellentétes társadalompolitikai eszmeáramlatot konstatál. A szellemi-ideológiai szembenállást történeti párhuzamokba ágyazva világítja meg, Szent László és a kunok konfliktusa nyomán Európa és a Balkán ellentétét látja megismétlődni. Európában – elsősorban Nyugat-Európát értve ezen – a „fehér fajok világhatalmának princípiumát” üdvözölte, azt a siker, a hatalom és a jövő szinonimájaként mutatja be. Álláspontja szerint ezt az Európát a „vallásosság, a történelmi múlt tisztelete, erős nemzeti érzés, erkölcsi fegyelmettség” jellemzi. Így, e logika alapján az európai Magyarországon a „nemzeti egyesítés princípiumát” érti, szemben a szellemi Balkán által megtestesített bomlással. Tovább mélyítve a képet, eljutunk az író kelet–nyugati szembenállást megfogalmazó világképéhez, amely történelmi regényeiben is megjelenik. A Nyugatot mint a „nemzetté tömörült egyéniségeket” méltatja, míg a Keletet „az egyéniségekre bomlott nemzetek” atomizált világaként írja le. A nyugati társadalmakban meglevő dekadenciát, bizonyos modern irányzatokat „rothadási” tünetként, „hervadásként” aposztrofálja. Az egyén kibúvását a polgári kötelezettségek alól „dezertálásként” fogja fel, visszazuhanásként a keleti anarchiába. Értékelésében a keleti népek megtévedettjei nyugatról a dekadenciát, a „kultúra műhelyéből a kulturálatlanságot” veszik át. „A nemzeti érzést, a vallásosságot és a tiszta erkölcsöt” ápoló Nyugat „beteges hulladékát”, a nemzetköziséget, a hitetlenséget, a pornográfiát tisztelik, mint európai „kincset”. A nemzeti önbecsülés hiányával és a külföld túlbecsülésével jellemzett, torzult, „zűrzavaros”, „tragikomikus” elemeként ábrázolja a „magyar Balkán” olyan jelenségeit, mint a „szocializmussal kacérkodó és játszó mágnás” vagy a „tudós tanár, aki mindent összeharácsol, amit az állam külső dísz és anyagi előnyök dolgában nyújthat, és aki hivatalos állásából lenézi és támadja az államot”. De végső konklúziójában

36 Herczeg Ferenc emlékezései, i. m. 456–458.

úgy véli: ez nem az egész magyar nép „betegsége”, hanem egy jól körülhatárolható csoporté.³⁷ Kíméletlen hangon támadta azokat a politikusokat, eszmeáramlatokat, akik/amelyek szerinte veszélyeztették az általa mindenek fölé helyezett nemzeti egységet. Ilyen veszélyt látott az obstrukciós politikában, amit a magyarság és a magyar állam megrontójának tekintett. Különösen a polgári radikálisokat ítélte el, akikben a megerősítendő és magyarrá teendő középosztály, egy új felemelkedő Magyarország törzsének „belső rothasztóit” látta. Amint azt plasztikusan kifejti, ő a radikálisokhoz hasonlóan egy polgári Magyarországot képzel el, de utópisztikusan hangzik még számára a kifejezés: „magyar polgárság”, mivel úgy látja, „mostoha viszonyaink útjában állottak annak, hogy azzá fejlődjék, amivé fejlődnie kellett volna: a nemzet törzsévé, amely erős vállára veszi az államfenntartó régi nemesség terheit”. Ezért is jellemzi rendkívül negatívan a radikálisok tevékenységét, úgy láttatva, hogy az semmi mást nem szolgált, mint „a polgári erők szétforgácsolását”.³⁸ Publicisztikájának érvrendszerét a vallásosság, a történelmi múlt tisztelete, erős nemzeti érzés, „erkölcsi fegyelmesség” jellemezte. Politikai axiómái a 67-es politika, az egy politikai nemzet és a magyar szupremácia felől megközelített nemzetiségi politika és ugyancsak a magyar szupremácia és az állam stabilitásának érdekében korlátozott választójog.³⁹

Az első világháború utáni összeomlás, a trianoni tragédia meghaladottá tette a 48–67-es szembenállást, nem így a polgári radikalizmussal való konfrontációt. Az idős író két világháború között jegyzett publicisztikájának központi eleme a revízió, illetve a revízió érdekében megvalósított nemzeti egység. A forradalmakat elítélő publicisztikájának főbb bűnbakjai: a polgári radikalizmus aknamunkája, s elsősorban Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, Linder Béla tevékenysége.⁴⁰ Írásai egyre inkább összefonódtak az egykori radikálisokból verbuválódott emigránsok tevékenységének vehemens kritikájával is. Az általuk képviselt demokráciát Herczeg nem egy belső nemzeti megújulás jogos igényének látta, hanem „a jóhiszemű magyarság törbeccsalásának”, „ellenséges robbantási kísérletnek”. Szemükre vetette, hogy meglehetősen megértően viseltettek a kisantant államok törekvéseivel, s mindenféle különösebb skrupulusok nélkül álltak be a kisantant propaganda Magyarország ellen irányuló tevékenységébe. Ahogy Herczeg fogalmazott: „polgári kenyérkeresetet csináltak a magyar nemzet rágalmozásából és gyanúsításából”.⁴¹ Örök mementóul és figyelmeztetésként állította a magyarság elé a Trianonhoz vezető útként bemutatott őszirózsás forradalmat és a Tanácsköztársaságot: „Az ősi átok [...] darabokra tépte Szent István országát, mert Károlyi Mihály és Kun Béla egy önmagával meghasonlott

37 Herczeg Ferenc: Jelszavak. *Magyar Figyelő*, 1911, I. kötet, 3–7.

38 Herczeg Ferenc: Magyar polgárság. *Magyar Figyelő*, 1913, II. kötet, 1–3.

39 Bővebben Gazdag László: *Herczeg Ferenc a politikai publicista*, i. m. 81–109.

40 Bővebben uo. 123–153.

41 Herczeg Ferenc: Fonyadt őszirózsák. *Pesti Hírlap*, 1941 (63. évf., 227. sz.), október. 5., 1.

népet, egy nemzetet, mely egykor rettegett ősi kardjával együtt eldobta a büszkeséget is, szolgáltatott ki a győztes hatalmaknak.⁴²

Az elismert író szépirodalmi sikerei és publicisztikai munkássága felerősítették egymás hatását. Irodalmi elismertsége hangsúlyosabbá tette politikai megnyilvánulásait, s ugyanaz fordítva is érvényesült. Nemzeti-konzervatív politikai alapvetése, revíziós szerepvállalása, markáns forradalomellenessége, a radikálisokkal folytatott évtizedes harca keresetté tette műveit, s új „prófétai” szint kölcsönzött egyes történelmi tárgyú műveinek, így a *Bizánc*nak is. Ez tehát az az újabb koordinátarendszer, amelyben a drámát immár a Horthy-korszak közönsége értelmezi. Akiknek immár Trianon után nagyon is valós, tragikus tapasztalata volt arról, hová vezetnek azok a társadalmi „antinómiák”, a belső ellenség aknamunkája – ezen ekkor már egyértelműen a polgári radikálisokat és a politikai baloldalt, a forradalmak fő korifeusait értve –, amelyek romba dönthetik (döntötték) az országot. Nem véletlen tehát, hogyan keretezi a kultúrpolitikus filozófus, Kornis Gyula katolikus pap⁴³ a műről szóló elemzését. Az 1918–1919-es eseményekkel párhuzamot vonva: a magyar proletártömeg és a „romlottlelkű” „intellektuel” réteg az ellenségért, a nemzetközi eszményekért lelkesedik, a magyar hadsereg szétzüllik, a haza fogalma kiüresedik, pusztá lakóhellyé silányul, miközben a hatalmat megragadó politikusok – fogalmaz Kornis – büszkéké antantbarátságukra, és a franciáktól várják a megoldást, akárcsak a dráma Bizánca a törököktől. Kornis a műben minden erkölcsileg lezüllött nemzet tragédiáját pillantja meg, történetpszichológiai jelentőségét abban látja, hogy Herczeg ki tudta tapintani azokat az általános lelki okokat és magatartásmintákat, amelyek egy nemzetet a múltban vagy a jelenben összeomlaszthatnak.⁴⁴ Ezért is értékeli nagyra Herczeg munkásságát, mert a századelőn – megérezve a közelgő viharfelhőket – felvette a harcot a „nemzetrontó radikális irányzattal”⁴⁵ Kornis a konzervatív értékrend szempontjait érvényesítve Herczeg életművének bemutatásakor, az író nemzeti érzületét domborította ki. A *Bizánc* bemutatásában tulajdonképpen együtt szerepel a nemzeti-keresztény oldal minden averziója a nemzetietlennek tartott radikalizmussal szemben, illetve a forradalmaknak a két világháború közti kanonizált meg- és elítélése.

Azonban azt, hogy a mű friss maradjon – ellentétben a szocialista korszak negatív Herczeg jellemzéseivel –, épp az teszi lehetővé (amint arra legújabbban Botos is rámutat), hogy az író áthallásos módon a korszak valamennyi

42 Herczeg Ferenc: Magyar gondok. In Herczeg Ferenc: *Gondok és gondolatok*. Budapest, 1942, Singer és Wolfner, 51.

43 Kornis Gyula (1885–1958) katolikus áldozópap, piarista szerzetes (1900–1939), filozófus, egyetemi tanár, kultúrpolitikus, Klebelsberg Kuno közoktatásért felelős államtitkára, az Országos Közoktatási Tanács ügyvezető alelnöke.

44 Kornis Gyula: Herczeg Ferenc. In Kornis Gyula (szerk.): *Herczeg Ferenc félszázados tagsága alkalmából írták a Petőfi Társaság tagjai*. Budapest, 1941, Singer és Wolfner, 48–49.

45 Uo. 8.

szereplőjének „bűnrészességét” megállapítja a tragédia bekövetkeztében, nem pedig csak egy társadalmi csoportot hibáztat – még ha a kortársakban a politikai szerepvállalása és Trianon sokkja a fenti értelmezési keretet domborította is ki. Éppúgy, mint az őszirózsás forradalmat és Tanácsköztársaságot bemutató kulcsregénye, az *Északi fény* is egy összetett képet rajzol meg a bukás, a háborús összeomlás okaiként, elítélve a fehérterrort is. Szatírája nem kíméli a zavaros idők egyetlen társadalmi csoportját ekkor sem. Maró malíciával emlékezik meg egy-egy finom utalás erejéig a gyáva, meghunyászkodó konzervatív erőkről, a nagyparasztság kapzsiságáról vagy a közös hadsereg bürokratikus rendszeréről, a köpönyegforgató, minden kurzusban számítását megtaláló moral insanity-ról. Bár az író életével politikai, közéleti tevékenységével már nem tudja új jelentéstartalommal árnyalni az eredeti dráma értelmezési mezejét, a történelemnek minden előrejelzés ellenére nem lett vége. Pedig a dráma keletkezése óta ez sokszor így tűnhetett. Az első világháborús összeomlás és Trianon fényében más jelentéstartalommal bővült, s a még irtózatosabb második világhégés alighanem újabb komor árnyalatokkal gazdagíthatta a mindenkori néző szemében a *Bizánc* üzenetét. Sajnos a kommunista kultúrpolitika miatt a darabot csak szórványosan mutatták be a szocializmus évtizedeiben,⁴⁶ hiszen ethosza nem találkozott a kommunista embertípus ismerveivel. Ezért is érdemes szembesülni ebből a korszakból egy kritikával azon kevés alkalmak apropóján, amikor játszották a darabot. Természetesen a mű főhősét a kiváló színészi teljesítmény ellenére is a „népét kiirtó császár nekünk mérhetetlenül idegen figurájaként” említik. Ellenben a kritikus felfedezi Herczeg tehetségét, amikor az arisztokráciát ábrázolja: „Mesteri az udvari emberek gyávaságának, léhaságának bemutatása. Itt csillognak leginkább Herczeg Ferenc drámaírói erényei: nem deklarálnak, hanem cselekménnyel ábrázol, és pedig sokszálú, gyorsan pergő, ütemesen fokozódó feszültségű cselekménnyel. Nyelve is itt a legtömörebb, a legerőteljesebb.” De bizony-bizony hamar kiderül, hol sántít a darab társadalomszemlélete: „A bizánci nép ábrázolása azonban már ellenkezést kelt a nézőben. Az író arisztokratikus és konzervatív szemlélete tükröződik ebben, s nem kis mértékben csökkenti a dráma művészi meggyőző erejét.”⁴⁷

Csak idő kérdése, hogyan és kik fedezik fel Herczeg Bizáncját jelenlegi aktualitása, a migrációs válság kellős közepén...

46 1948-ban Miskolcon, 1956-ban Győrben, 1981-ben Pécsen, 1987-ben Budapesten. P. Müller Péter: Herczeg Ferenc színházáról. In Gazdag László és P. Müller Péter (szerk.): *„Fenn és lenn”*, i. m. 162.

47 Kapusi Rózsa: Győri Kisfaludy Színház: *„Bizánc”*. *Szabad Ifjúság*, 1956 (7. évf., 227. sz.), szeptember 26., 4.